

TEŽAVE TEORIJE IN EVIDENCE: EMPIRIČNA
PARADIGMA RAZISKOVANJA JAVNEGA MNENJA
POD LUPO

Povzetek. *Problematičnost javnega mnenja še vedno ni razrešena. Morda lahko celo rečemo, da je celo poglobila prepad med kvantitativno in kvalitativno raziskovalno tradicijo, odkar se je uveljavila empirična paradigma. Po večini zaradi obtožb, da raziskovalci javnega mnenja iz kvantitativne tradicije pozabljajo na vpralanje, kaj sploh raziskujejo, in da nasprotni 'tabor' trpi za resno quantaphrenijo. V pričujočem članku je prikazano, da je pred pristopom k problemu (javnega mnenja) samem nujno treba premisliti epistemološko odločitev, saj je zgolj vstop iz enega od 'taborov' z odločitvijo o metodi nezadosten. Nepozornost - komaj znostna epistemološka lahkost - na epistemološko odločitev je tisto, kar je pripeljalo empirično tradicijo raziskovanja javnega mnenja v morda najtežji položaj. To pa se ni zgodilo zaradi eksternih napadov, ampak zaradi internih konceptualizacij merske napake, nemnenja itn. Še več, empirična tradicija pravzaprav ni razrešila nekaterih temeljnih vprašanj, ki se postavljajo ob pojmu javnega mnenja (npr. vprašanje, kako epistemološko opravičiti preskok iz individualnega na javno je prikazano v besedilu). Predstavljena je teza, da se je s spoznanjem določene evidence empirično razumevanje javnega mnenja vrglo nazaj na začetek. Stari problemi pa se zdijo še močnejši kot kdaj koli, saj je očitno, da so preživeli svojo tekmo s statistiko.*

Ključni pojmi: javno mnenje, empirična tradicija, epistemološka odločitev

Odkar se javno mnenje pojavlja v diskurzu znanosti¹, je mogoče razvrstiti - četudi je vsaka razvrstitev popolnoma arbitrarna in zaradi tega problematična - pet raziskovalnih tradicij: klasično liberalno, konzervativno, socialnopsihološko, empirično in sodobno.

* Andrej Pinter je študent komunikologije in urednik študentskega časopisa Tema.

¹ Zgodovina znanstvenega diskurza o javnem mnenju je akademska zgodovina zadnjih dvesto let. Četudi obstajajo zanimive in popolnoma relevantne umestitve koncepta javnega mnenja še globlje nazaj v čas (npr. Mead 1937; Beaud 1993), se akademsko zanimanje zanj razmahne šele po francoski revoluciji. Lockov *Essay Concerning Human Understanding* iz leta 1960 je v tem smislu bolj precedens, ki je precej čakal na (akademiški) odziv.

Vsaka od teh tradicij je probleme javnega mnenja razumela oziroma jih razume na svoj način in jih na svoj način tudi obravnava(la). Pri tem pa je treba naštete tradicije razumeti kot dominantne in ne kot ekskluzivne usmeritve.

Klasična tradicija se je, vključno z Rousseaujem, ukvarjala z javnim mnenjem kot voljo ljudstva oziroma slednjo koncipirala po principu *volonté générale*, ki ima vselej prav. Javno mnenje je s to tradicijo postavljeno kot nasprotje volje enega, in sicer po principu *vox populi - vox dei*. Z nemško razsvetljenko filozofijo je takšno razumevanje dobilo tudi dimenzije racionalnosti, zlasti s Kantom. Garve pa je o javnem mnenju celo zapisal, da je to "soglasje med veliko večino državljanov določene države o sodbah, ki so si jih ti oblikovali kot posamezniki, vsak skozi svoj lasten razmislek ali izkustvo o stvari." (Garve V: Schmidt 1995, 139)

Ko se je razprava o enotnosti javnega mnenja zaustavila na mrtvi točki, so se oblikovale nove koncepcije. Nekateri politični filozofi, denimo A. de Tocqueville in J.S. Mill, so namreč ocenjevali, da je ideal enotnega mnenja javnosti popolna iluzija. Kritika rousseaujevskega "konsenza src in ne argumentov" (Habermas 1994, 34) pa se je pojavljala tako v socialistični kot liberalistični obliki (Schmidt 1995, 149-152). Tako so tovrstne koncepcije oblikovale tradicijo v obravnavanju javnega mnenja, ne več kot enotnega javnega mnenja, temveč kot več različnih javnih mnenj.

Socialnopsihološka tradicija je sprva nekako nihala med obema možnostima: več javnih mnenj ali enotno mnenje javnosti, še zlasti zaradi začetnega vpliva psihologije množic, pri katerih je bistven moment prav neracionalnost sprejemanja mnenj; bodisi ob predpostavki gregaričnosti, konformnosti ali psihološke privlačnosti dominantnih mnenj. Kasneje pa so za socialnopsihološko tradicijo postala pomenljiva (relevantna) predvsem mnenja posameznih skupin, pri čemer so bili raziskovalni naporj usmerjeni na proces(e) oblikovanja (javnih) mnenj. V tem smislu predstavljajo temelje te tradicije Le Bonova množična 'okužba', Lazarsfeldov "bandwagon" efekt in konec koncev tudi spirala molka Noelle-Neumannove. Ko se je z naraščujočo sofisticiranostjo statističnih metod pojavila empirična tradicija javnomnenjskega raziskovanja, okrog in poleg *Public Opinion Quarterly*, so bili problemi dostopnosti, (i)racionalnosti in enotnosti zaradi kvantitativne operacionalizacije večinoma preseženi. Temu po robu je kritična teorija (Adorno konkretno) zelo odmevno vendarle kazala na problematičnost metod, kljub vsemu pa se je empirična tradicija do danes uveljavila kot glavni tok raziskovanja. Tako se navkljub površni, a v tem trenutku relativno precej široko sprejeti oceni, da z empirično tradicijo javnomnenjskega raziskovanja v znanstveni diskurz vstopa operacionalizacija, ki ima več slabosti kot ugodnosti, sodobne, integrativne teorije javnega mnenja vzpostavljajo prav v (kritičnem) razmerju do empirične tradicije.

Pri tem pa javno mnenje, čeprav kot koncept, ki je neopredeljiv ali vsaj neopredeljen, ostaja v središču pozornosti sodobne znanosti, in sicer vse od politične filozofije pa do komunikoloških in socioloških študij. Kajti "odpraviti koncept javnega mnenja, se mu popolnoma odreči, bi pomenilo izgubo impulza, ki je sposoben preprečiti najhujše, celo v antagonističnih družbah." (Adorno V: Schmidt 1995, 161) Brez koncepta javnega mnenja se ne bi dalo niti "prepo-

znati povezav med tako različnimi fenomeni, kot so mnenjska klima, zeitgeist (duh časa), slóves, moda in tabuji" (Noelle-Neumann 1993, 221). Pa to niti ne bi bila največja težava, kajti "moderna država kot načelo svoje lastne resnice predpostavlja ljudsko suverenost, ta pa naj bi bila enaka javnemu mnenju. Brez tega prištevka, brez substitucije javnega mnenja kot vira vse avtoritete odločitev, ki so obvezujoče za vse, bi moderna demokracija ostala brez substance svoje lastne resnice." (Landshut V: Habermas 1989, 261) Pri tem ni pomembno in torej prav tako obstaja težava, če gre za substitucijo na teoretski ravni (ravni uporabe pojma) ali če gre za substitucijo na ravni pragmatike (politične prakse), kjer je avtoriteta javnega mnenja že tako ali tako nadomeščena z nocijo zakonodajne oblasti.

Razmerje med teorijo in evidenco

Recimo, da oživimo razmejitve med humanizmom in družboslovjem kot ključno za razumevanje naslovnega razmerja. Razlika, ki je s tem opisana, ni toliko v teoretsko-metodološkem pristopu, še celo bolj pa je zgrešeno razlikovanje, utemeljeno v skoraj že mitiziranem razmerju med kvalitativno in kvantitativno utemeljeno argumentacijo. Kajti oba tipa tovrstnih razlik sta v bistvu šele odvisna (predvsem kot posledica) od epistemološke odločitve, od odločitve znanstvenika o izhodiščni poziciji v proučevanju zastavljenega problema. Zdi se, da je epistemološka odločitev najvišji oziroma povsem začetni nivo, ker je zaradi posledične soslednosti epistemološka odločitev hierarhično nadrejena metodološkemu in metodičnemu pristopu k znanstveni argumentaciji. *Na epistemološkem nivoju se humanizem v različnih šolah in usmeritvah, ki se prepoznavajo za humanistične, navezuje na subjekt, intenco in zgodovino (idoiografijo²); družboslovje pa se na tem istem nivoju navezuje na objekt, vzrok in značaj (nomografijo³).*

Epistemološka odločitev, ki je torej osnovna znanstvenikova izbira, v mnogočem ali celo popolnoma zamejuje raziskovalne resurse, saj postavlja izhodiščno optiko na problem. Pogojno rečeno je epistemološko odločitev mogoče interpretirati kar kot namen in cilj raziskovanja. Namen in cilj na tem mestu uporabljam v nasprotju s pojmovanjem kritične teorije. Cilj in namen, kakor ju vidim, sta utemeljena v konkretnem znanstvenem problemu, oziroma natančneje, cilj in namen sta inherentna raziskovalčevemu videnju problematičnosti tega problema in nimata nič skupnega z aplikacijo oziroma z vizijo aplikacije predvidene rešitve tega konkretnega problema. Če je objektivnost (nikoli zares dosežen) ideal znanosti, potem je treba po mojem mnenju za objektivnostjo strmeti natančno

² Idiografija je obravnavanje nečesa, kar je nekoč bilo (četudi je izhodiščna časovna točka raziskovanja - zdaj); gre za obravnavo enega samega primera, ker je primer kot tak neponovljiv.

³ Nomografija je opisovanje nečesa, kar je vedno (četudi je izhodiščna časovna točka raziskovanja postavljena v zgodovino). Razlika med idiografijo in nomografijo je enaka kot pri individualiziranju in generaliziranju.

na tem mestu, torej na mestu začetka problema, na mestu začetka problematičnosti problema. Torej objektivnost v upoštevanju (svojega) videnja problematičnosti, ne pa objektivnost kot princip izbire, utemeljene na predvidenem rezultatu obravnave. Objektivnost kot ugotavljanje in predstavljanje svojega videnja problema oziroma (podvojeno) *svojega videnja svojega videnja* problema. Objektivnost je v tem smislu samoomejevanje od aplikativnosti, od komensenzizma in teoretske imaginacije pri postavljanju cilja in namena obravnave. Problem je že sam zase dovolj za oblikovanje raziskovalnega cilja in namena, kakršna koli spekulativna predvidevanja o uporabni vrednosti so pri tem popolnoma odveč. V kolikor niso, je objektivnost na točki problema nemogoča⁴. Še več, sledeč takšni epistemološki logiki je vse, kar znanost lahko pokriva, problem, morje problemov, katerih reševanje odpira vedno le nove probleme.

Razmejevanje humanizma od družboslovja je torej po mojem mnenju smiselno glede na predstavljeno epistemološko odločitev; nesmiselno pa je, če je izhodišče osnovano v kriteriju kvalitativno/kvantitativno, saj vendar "noben predmet analize ni že po svoji naravi kvantitativen ali kvalitativen, ampak je utemeljen v mediju ali analitičnem aparatu, ki je pri tem uporabljen." (Jensen & Jankowski 1991, 6) Izhajanje iz razlike med kvantitativnim in kvalitativnim namreč nakazuje ali vsaj hoče nakazati bistveno razliko med obema, in sicer v smislu razmerja med teorijo in evidenco (kot na primer deduktivno ali induktivno logiko konstruiranja teorij), ki pa je v tem smislu, ne vidim. Kvalitativno je v svoji stereotipni oziroma mitični verziji, ki jo uvaja kvantitativna paradigma, npr. Sarantakos (1994), predstavljeno kot nezadostno utemeljeno v evidenci. Evidenca v kvalitativnem je s te iste perspektive opredeljena kot selektivna izbira, ki si ne more lastiti reprezentativnosti (Sarantakos 1994, 12), medtem ko je kvantitativen pristop po definiciji skoraj popolnoma reprezentativen in teoretsko utemeljen v evidenci, ki je na razpolago.

Osnovna težava takšnega neupravičeno posplošujočega pogleda, ki ga narekuje kar kvantitativna raziskovalna paradigma sama, je, da je utemeljen na natančno isti logiki, ki se je tako zadrto brani v diskusiji s kritično teorijo in različnimi verstehen šolami. Utemeljen je namreč na najbolj nerafiniranem pozitivizmu v smislu obravnave odnosa do teorije, ki se v tem pogledu ohranja vse do danes. Predvsem gre za pozitivističen (deduktivističen) odnos do konstrukcije teorije, ki se v logiki pozitivizma razvija na osnovi neke 'absolutno preverljive' empirične evidence. Teorija po takšnem razumevanju ostane na stopnji hipoteze, dokler z empirično merljivo evidenco ni preverjena oziroma potrjena. Teorija je v optiki kvantitativne paradigme izključno rezultat statističnega preverjanja izbrane evidence. Odrekanje teoretičnosti nekvantitativnim pristopom je v kvantitativni raziskovalni paradigmi najbolj 'zategla' dota pozitivizma. In natančno v tem duhu gre misel: "Največ, kar lahko kvalitativno raziskovanje proizvede, so hipoteze" (Sarantakos 1994, 13), ki "jih je mogoče nanesti na teorije šele s kvanti-

⁴ Težava (ali ugodnost) pa je ta, da je kriterij objektivnosti na točki problema nemogoče postaviti drugače kot subjektivno. Česa takega, kot je 'objektivna' operacionalizacija objektivnosti na točki problema - ni.

tativno raziskavo." (ibid.) Pri vsem tem pa je pozitivizmu kvantitativne znanstvene paradigme skrito, da je vsako oddaljevanje empirični evidenci - kvalitativno. Kvantitativna raziskava je tako vsaj dvakrat tudi kvalitativna, in sicer na točki postavljanja hipotez, ki naj bodo (kvantitativno) preverjene, ter na točki analize in sinteze, ki je izpeljana iz obravnavane evidence.

Po drugi strani je duh, ki ga je v steklenico zaprla kvalitativna raziskovalna paradigma, 'strah' pred kvantitativno obravnavo. Ideja, kakor jo je prav duhovito ubesedil Roskam, da družbeni "fenomeni ne nosijo nalepk s številkami na sebi niti ne posedujejo kvantitete kot inherentne lastnosti" (Roskam 1989, 237), je v kritiki kvantitativne paradigme praviloma prisotna bodisi implicitno bodisi eksplicitno. Quantaphrenia oziroma strah pred števki in številjenjem (opremljanjem s števili) je s kvalitativno paradigmo predstavljen kot strah pred "tehnokratizacijo in birokratizacijo" (Brieschke 1992, 174) raziskovalne prakse. Metode, ki jih uporabljajo v kvantitativnih raziskavah, pa po besedah kvalitativistov omejujejo evidenco na dva groba načina: "z usmerjanjem raziskovanja na to, kar je zaznavno s čutili; in z uporabo standardiziranih orodij". (Sarantakos 1994, 43)

Preseganje kvalitativnega upiranja empirični evidenci in kvantitativnih pomislekov do nereprezentativnosti je pred Habermasom in za Webrom, ki sta predstavila nekako najodmevnejša poskusa premoščanja razlik med kvalitativnim in kvantitativnim, izjemno prodorno utemeljil kritični realist, sir Karl Raimund Popper. Za Popperja namreč empirija ne stoji sama na sebi, saj je nujno vsebovana že v teoriji. Po njegovem mnenju je "empirična vsebina teorije določena (in enaka) z nizom tistih opazovalnih trditev /observational statements/ ali bazičnih trditev /basic statements/, ki teoriji nasprotujejo." (Popper 1989, 385) Vendar je zgornja zamejitev veliko premalo za razumevanje tega, kar je želel Popper oblikovati. Empirija, kakor jo razume, ima bolj malo ali pa sploh nič skupnega z empirijo, kakor jo razumejo empiristi kvantitativne raziskovalne tradicije. "Empiricisti praviloma verjamejo, da empirična osnova sestoji iz absolutno 'danih' /'given'/ zaznav ali opazovanj, iz 'podatkov' /'data'/ in da je znanost mogoče zgraditi na teh podatkih kakor na skali." (Popper 1989, 387) Empirija pri Popperju, predvsem empirija kot pojem in ne toliko kot pomen, pa je predvsem ironičen poudarek, ki ga je namenil svoji tezi o utemeljenosti teorij. Popper namreč meni, da so vse teorije enako neutemeljene - ni jih mogoče primerjati s skalno podlago, ampak le z močvirjem - in da imajo vse teorije enake - to je nične - možnosti, da jih kakršnakoli evidenca, empirična, formalno-logična ali pač kakšna druga utemelji do absolutne popolnosti.

Odličnost Popperjeve postavitve je po mojem mnenju ta, da na metodološkem in metodično-argumentativnem nivoju v dveh značilnostih, in sicer *na točki pomembnosti ter na točki pojasnjevalne vrednosti različne tipe evidence izenači glede na njihov odnos do teorije*, pri čemer je evidenca razumljena v najširšem obsegu, torej od različnih tipov dokazov, inferenc, izpeljav, pa vse do podatkov /data/ in "podatkov", naj slednji služijo statističnemu preverjanju ali ne. V tem smislu je šel Popper dlje od Feyerabenda (1978), ki se je skliceval zgolj na omejene možnosti teorije.

Ampak vendar, ne pri Popperju ne pri Feyerabendu razumevanje odnosa do evidence in kritično razumevanje empiricizma nista mišljena kot napad na znanost in znanstveno raziskovanje. Zdi se mi namreč, da je jasna poanta v njegovih nastopih v tem, da ne obstaja kaj takega, kar bi določeno metodo, določeno teorijo in določen tip evidence a priori postavljalo za boljšo od druge. Vse so le delno zanesljive in zato nepopolne. Kaj takega, kar bi dalo algoritem izbire, ne obstaja in ne more obstajati. Izbira tako ostane izključno subjektivna preferenca posameznega raziskovalca, znanstvenika. Konkretno je mogoče v tem smislu obravnavati prav "spor" med zagovorniki kvantitativne in kvalitativne raziskovalne paradigme, kajti (v svoji skrajni obliki) je natančno v tem, da paradigmi druga drugi zanikata relevantnost in odrekata legitimost evidence, podatkov uporabljenih za argumentacijo. Feyerabendov "metodološki anarhizem" in predvsem Popperjev "kritični racionalizem" pa odkrivata pozicijo identitete, na kateri v bistvu ni nikakršne razlike med števno in neštevno evidenco, med kvantitativno in kvalitativno argumentacijo - vsaka je nepopolna in zaradi tega znanstvenik ob uporabi zahteva popolno pojasnjevalno veljavnost brez vsakršne osnove. Kajti "teorije definirajo lastna dejstva" (Hribar 1991, 81) oziroma obratno, vsak tip podatkov, četudi očitna⁵ empirična evidenca, "je vselej interpretacija v luči teorij in je zaradi tega oblikovana v hipotetičnem ali inferenčnem /conjectural/ značaju vseh teorij." (Popper 1989, 387)

Tako razmerje med konstruiranjem teorije ne eni strani in evidenco oziroma različnimi tipi (metodami) pridobivanja in potrjevanja te evidence na drugi, po mojem mnenju ne more biti konstitutivno v razmejevanju humanizma od družboslovja⁶. Sploh pa ne na način posplošenega pripisovanja kvalitativne in kvantitativne metodološke izbire o metodah argumentacije, ki bi družboslovje konstituiralo kot kvantitativno znanost in humanistiko kot kvalitativno. *Razmerje med humanizmom in družboslovjem nastaja v samem odnosu do problema, pri čemer je problem vselej predmet oziroma razlog argumentacije in odnos do njega specifična epistemološka odločitev.* Odnos do predmeta argumentacije postaja na metodološkem nivoju odločilno omejujoč in ne kar predmet sam na sebi. Ko je vzpostavljen odnos raziskovalca do problema kot razloga argumentacije, ko je sprejeta epistemološka odločitev, potem lahko humanizem predpostavlja, da se v komunikaciji prenaša pomen, in tedaj lahko družboslovje govori o informaciji; tedaj gre humanizmu za dogodek in družboslovju za ponovitve; šele po sprejeti epistemološki odločitvi lahko humanisti govorijo o izkustvu in družboslovci o eksperimentu...

⁵ Očitnost je tu kot pogoj prisotnosti.

⁶ Teorijo je mogoče primerjalno opredeliti tudi z razmerjem med teorijo in prakso, kar je v nekem smislu podobno postavljena dvojica kot teorija in evidenca. Drugo razmerje je značilno za naravoslovne, tehnične in kibernetične oziroma inženirske znanosti, za tisto torej, kar bi se prosto po Hribarju najbrž smelo imenovati 'neformalne in neduhovne znanosti' (Hribar 1991: 74-84)

Prikazano v tabeli izgleda postavljeno razmerje med družboslovjem in humanizmom takole:

HUMANIZEM		DRUŽBOSLOVJE
EPISTEMOLOŠKA ODLOČITEV		
subjekt		objekt
namen		vzrok
zgodovina		značaj
METODOLOŠKI NIVO		
idiografija		nomografija
razumevanje		pojasnjevanje
proces		produkt
METODIČNI NIVO		
DISKURZ, POMEN, INFORMACIJA	-	osnovni viri raziskovalne evidence
DEDUKACIJA, INDUKCIJA, ABDUKCIJA	-	logično-formalna argumentacija
EKSEGEZA, MERJENJE, EKSPozICIJA	-	argumentacija s čutno zaznavno evidenco
DRUGI VIRI IN METODE ARGUMENTACIJE		

430

Sprejete epistemološke odločitve na začetnem nivoju je enako sprejemanju posledične odgovornosti za različen metodološki pristop, pri čemer pa slednji ne determinira izbire na metodičnem nivoju. Metoda je potemtakem, idealno-tipsko gledano, neodvisna od epistemološke odločitve, prav tako je relativno neodvisna znotraj zamejujočega okvira, ki ga predstavlja izbrana metodologija, saj je metoda predvsem "a-teoretična in a-metodološka". (Sarantakos 1994, 33) Metodološki nivo postavlja nekatere splošne zamejitve izbire na metodični ravni, še vedno pa pušča dovolj različnih možnosti odprtih. To povsem neposredno nakazuje, da bi različne metode načeloma lahko uporabljali z različnih metodoloških pozicij, na osnovi različnih raziskovalnih modelov, težave pa verjetno nastanejo, ko se izkaže, da so določene metode tako standardizirane, da ne 'vžgejo', če ni operacionalizacija pripravljena natančno tako, kakor zahtevajo.

Empirično reševanje problema javnega mnenja

V določenem smislu je raziskovalno uporabljanje kvantitativnega pristopa na metodični ravni oziroma izhajanje iz empirične paradigme javnomnenjskih raziskav zelo elegantna rešitev (teoretske) problematičnosti konceptov javnega mnenja. Takšna praktična odločitev seveda ni brez koristi, hkrati pa je mogoče jasno identificirati tudi njene slabosti. Vendar pa je predvsem slabosti koncepta javnega mnenja v empirični tradiciji, kot je prikazano zgoraj, neupravičeno preprosto zvaliti na kvantitativne metode.

Problematiziranje takšne metodologije bi namreč bila pretirana poenostavitev; ena večjih težav se mi zdita nekreativnost in rigidnost na epistemološki ravni. Še celo več: tisto, kar je Blumer že pred časom (in v svojem času) očital pozitivističnim (empiričnim) konceptom javnega mnenja - namreč neizinteresiranost za identifikacijo tega, kar raziskave sploh raziskujejo (Blumer V: Noelle-Neuman 1993, 225) - je še vedno aktualno. Aktualno v tem, da je empirična javnomnenjska paradigma že zdavnaj pristala na konsenz o operacionalizaciji koncepta, kaj je to javno mnenje. Kajti konsenz oziroma konsent je v tem primeru prej epistemološki kot metodološki - na ravni metodologije je še precej problemov, okoli katerih ni soglasja (Schiff 1994, 289) - problematično pa je to, kar konsent implicira. A priori pristajanje na konceptualni konsenz je namreč priznavanje končnosti, dokončnosti in neprizivne pravilnosti koncepta, kakor je definiran in potrjen s tem konsenzom. In natančno v tem vidim aktualnost Blumerjevega ugovora. Skrb za identifikacijo predmeta raziskave, o kateri je Blumer govoril, je namreč negirana že s samim pristankom na konceptualni konsenz na epistemološkem nivoju.

Težava je, da se je poceni teoretska pragmatičnost, če naj tako rečem statičnemu vztrajanju pri identiteti javnega mnenja, kakršno narekuje in zahteva empirična metodologija, zelo trdno vsidrala v (bodisi znanstvenem ali neznanstvenem) razumevanju, obravnavanju in tudi v uporabi pojma javno mnenje. Moteča pa po mojem mnenju ni toliko uporaba take pojmovne identitete v vsakdanjem govoru, torej v nekem praktičnem diskurzu, kjer je pod pojmom javno mnenje razumljen kar rezultat, dobljen z empiričnimi javnomnenjskimi raziskavami. Prav tako menim, da ni problematična raba takšne pojmovne identitete v političnem diskurzu. Zdi se mi namreč, da je predvsem v navezavi na retoriko politične sfere vselej imanentno impliciran pomen v smislu volilnega mnenja. Pri tem pa je z vidika kvantitativne operacionalizacije volilno mnenje teoretsko precej manj problematično, saj je že v izhodišču na obeh - tako abstraktno-teoretski oziroma pojmovni kot tudi na podatkovno-empirični oziroma ravni evidence - koncipirano kot števno. Verjetno pa se gre strinjati, da z vsake od teh diskurzivnih vrst pojem javnega mnenja, kakor ga narekuje empirično razumevanje, vdira v znanstveni diskurz preko 'common sense' logike⁷ in temu pripadajočega pojmovnega arzenala. In to niti ni tako majhna težava, če so akterji teh diskurzivnih vrst razumljeni tudi kot potencialni naročniki ali uporabniki (znanstvenih) raziskav. Bumerang efekt je torej ta, da morebitno znanstveno prizadevanje po identifikaciji pojma naleti na - pojmovni konsenz neznanstvene ravni diskurza.

Predstavljeno razmejevanje med znanstveno in neznanstveno⁸ rabo pojma javno mnenje (in sploh kateregakoli pojma) je na tem mestu relevantno predvsem zaradi razlike v odnosu do pojmovnega statusa, ki se pojavlja na vsaki od teh

⁷ Sploh, če priznamemo, da misel znanstvenika ni nič drugega kot rafinirana zdrava pamet 'usakodnevnega človeka', npr. (Myrdal 1972)

⁸ Morda sem tu celo nekoliko aristoteljanski, kajti implicitno se pojavlja razlikovanje med praktično sfero človekovega delovanja (praxis) in rigorozno znanostjo (episteme).

dveh ravni. Medtem ko je na neznanstveni ravni status določenega pojma pogojen z njegovo sposobnostjo komunikacijske razumljivosti in uspešnosti prenosa pomenske vrednosti, je na znanstveni ravni status nekega pojma vzpostavljen v odnosu do pojmovne identitete. Znanost, oziroma natančneje diskurz znanosti, se namreč samodefinira prav s pričakovanjem razčiščenja in razčiščevanja identitete pojmov in konceptov, ki jih 'upojmljuje'.

Na ravni znanstvenega diskurza je tako empiristično pristajanje na konsenz o identiteti koncepta javnega mnenja - komaj znosna lahkost. Komaj znosna in ne neznosna pa zgolj zato, ker empirična paradigma kot mainstream v javnomnenskih raziskavah ni kriterij predoločeni. Ni namreč edini možni pristop k raziskovanju javnega mnenja in, na srečo, o identiteti pojmovnega koncepta obstajajo akademsko povsem legitimni paradigmatični nastavki, katerih akademska legitimnost v tem smislu pomeni "manjšo lahkotnost". Kljub temu pa ob dominantni vlogi empirične usmeritve v javnomnenskih raziskavah vprašanja, kot so "o pomenu /meaning/ javnega mnenja v različnih zgodovinskih obdobjih (...), postajajo domena sociologov zgodovine /social historians/" (Herbst 1994, 382) In zgodovinski kontekst, ki ga izpostavlja Herbstova, pri tem sploh ni edini, ampak samo eden izmed mnogih identifikacijskih dejavnikov. Namreč, "večina raziskovalcev uporablja majhno zbirko socialnopsiholoških okvirov, da bi razumeli izmuzljivo /elusive/ 'javno razpoloženje' in je s svojim metodološkim pristopom povsem zadovoljna". (ibid.) Medtem ko je bila še pred časom razprava o javnem mnenju živahna⁹, meni Herbstova, se danes "raziskovalci javnega mnenja nagibajo k temu, da ostajajo tesno v svojem majhnem podpodročju, da govorijo z enakomislečimi kolegi in da pišejo v specializirane revije (npr. Public Opinion Quarterly)." (ibid.)

O empirični operacionalizaciji koncepta javnega mnenja

"Javno mnenje ni kakor kamen, ki ga lahko poberemo, obrnemo okoli in brezskrbno proučimo. Kakor vsak hipotetičen konstrukt ga lahko razumemo samo skozi teoretski aparat, v katerega ga vpnemo." (Zaller 1994, 276) Postavitev koncepta javnega mnenja, ki omogoča empirično operacionalizacijo, uporabno za pojasnjevanje s pripadajočimi metodami števne merjenja, stoji (med drugim) na treh neprizivnih, rekel bi, da celo a priori postulatih:

- agregatnost;
- reprezentativnost;
- aktualnost.

Agregatnost. Pozicija, ki je izkristalizirana z empiričnim javnomnenskim raziskovanjem, da je javno mnenje kar agregat mnenj posameznikov, je (bila) v določenem smislu izjemen korak naprej v razvoju javnomnenske teorije. Ko si je

⁹ Herbstova pod črto poudarja, da govori posplošeno za "mainstreamovsko" javnomnensko raziskovanje in hkrati opozarja, da njene ugotovitve ne veljajo za nekatere druge, kljub temu maloštevilne raziskovalce.

namreč empirična paradigma začela utirati pot, so si teoretiki različnih tradicij, večinoma izhajajoč iz klasične doktrine demokratičnega liberalizma, ob svojih konceptualizacijah javnega mnenja razbijali zobe na problemih racionalnosti in restriktivnosti. *Empirična raziskovalna paradigma je tovrstne probleme preseгла, ne da bi pri tem zanikala koncept demokracije, kar je bila sicer največja nevarnost pri reševanju.* Omenjene probleme je bilo mogoče preseči prav zaradi uporabe statističnih metod in verjetnostnega vzorčenja, ki je do potankosti sledilo idealu demokratične ideje. *Težava z vidika razvoja teorije javnega mnenja je le, da empirična paradigma že celega pol stoletja stoji na tistem "koraku naprej" in se od tedaj ne premakne niti za ped dalje.* John Zaller vidi dva dejavnika za trdovratno vztrajanje empirične pozicije in sicer "enostavnost sistematične in kvantitativne obravnave ter stičnost /close fit/ z idealom individualistične demokracije". (Zaller 1994, 276)

Reprezentativnost. Kot drugi postulat (od naštetih) empirične operacionalizacije javnega mnenja je reprezentativnost hkrati tudi pogoj smiselnosti kvantitativnega merjenja in statistične analize pridobljene evidence. V empirični raziskovalni tradiciji je takšen pogoj, pogoj smiselnosti, zadovoljen z verjetnostnim vzorčenjem, katerega različne verzije so le posledice poskusov izboljšanja stopnje reprezentativnosti. Za SJM, denimo, je vzorčenje izvedeno glede na starostno stratifikacijo (Toš, Malnar 1995, 838). Hkrati je reprezentativnost za raziskovalce empirične tradicije tudi zadosten razlog za induktivno oziroma natančneje rečeno, stohastično posploševanje dobljenih rezultatov na celotno populacijo. Še več, edini problem, ki se jim pri tem evidentno postavlja, je "tveganje o korektnosti takšnega posploševanja" (ibid.), ta pa se "spreminja z velikostjo/majhnostjo vzorcev" (ibid.) Takšen pristop je z ugotavljanjem omenjene ovire kot edine zgrešen že v začetku. Namreč, *temeljni problem, ki v perspektivi empirične tradicije ovira koncept popolne reprezentativnosti, je točno s takšnim pristopom (raziskovalcev) postavljen ven iz problema samega in hkrati tudi ven iz diskurza znanosti.* Problem, ki je prepoznan za "edinega", je namreč v obsegu vzorca, ta pa je preseneto malo odvisen od razvoja teorije o javnem mnenju in razčiščevanja o njegovi identiteti. Prepogosto gre za povsem fizične omejitve s časom in še večkrat - z denarjem.

Aktualnost. Javnomenjskost empiričnih javnomnenjskih raziskav ali - če uporabim (neo)pozitivističen koncept - veljavnost javnomnenjskega raziskovanja ni v izbiri posameznikov, posameznikov kot respondentov, kakor je to pri prvih dveh postulatih. Problem druge identifikacijske dimenzije javnosti je namreč empirična tradicija poskusila rešiti drugače. Veljavnost je predpostavljena z vsebino javnomnenjskega vprašalnika. Pri odločitvi o temi vprašanj je upoštevana aktualnost, ki je razumljena kot pogoj, da vprašalniki javnomnenjskih anket sprašujejo o javnem mnenju. Za SJM, denimo, je "merilo tematske selekcije 'javnomenjska pomembnost' - torej vpraševati tisto, kar je trenutno javnomnenjsko pomembno" (ibid.) Za aktualno tematiko se pri tem pričakuje, da "je pri večini ljudi vzbudila pozornost in so si o tem izoblikovali neko mnenje". (ibid.) Prav zato lahko rečem, da je aktualnost - ki je udejanjena kot selektiven izbor tem oziroma vprašanj v anketnem vprašalniku - način (*poskus*), kako iz množice, ki je

atomizirana glede na določene kriterije¹⁰, dobiti javnost, ki je v nasprotju z množico nosilec javnega mnenja. V podobno smer pri prehajanju od množice k javnosti so se pri obravnavi javnega mnenja nagibali tudi drugi avtorji (iz drugih tradicij javnomnenjskih obravnav); in sicer tako v smislu aktualnosti teme, racionalnosti razprave, kot tudi restriktivnosti dostopa - dostopa do razprave, do sredstev izražanja itn. Morda najpomembnejša sta v tem smislu prav Blumer (1966) in Park (1972), ki je bil med prvimi z idejo o razmejitvi množice od javnosti. Empirična tradicija javnomnenjskih raziskav je šla s kvantitativnimi metodami samo najdlje v tej smeri, pri čemer je aktualnost najpomembnejši as v njenem rokavu. Še več, ne le, da je postulat aktualnosti rešitev - četudi ne najbolj elegantna - problema operacionalizacije javnosti, *aktualnost je celo imanentna predpostavka, da množica respondentov v bistvu predstavlja pozorno javnost.*

Težave. Mimo težav z lenobnostjo vztrajanja na istem epistemološkem izhodišču je empirično operacionaliziran koncept javnega mnenja po mojem mnenju izjemno uspešen na točki prepoznavanja oziroma identificiranja in primerjanja mnenj posameznikov, torej na točki neposrednega iskanja odgovorov pri respondentih¹¹. V tem pogledu je empirična tradicija vsekakor uspešnejša od ostalih, toda (relativna) uspešnost merjenja naj bi - vsaj v znanstvenem diskurzu - ne bila razlog pretiranega navdušenja. Navdušenja v smislu prilasčevanja popolne pojasnjevalne kompetence. Kakor že pokazano v prvem razdelku, empirična evidenca sicer ni nepomembna, vendar pa je hkrati tudi njena pomembnost končno omejena, in sicer na enak način, kakor je omejena pomembnost vsake druga evidenca.

V tem smislu je po mojem mnenju kritična točka empirične operacionalizacije koncepta javnega mnenja preskok od individualnega k družbenemu oziroma javnemu. Vprašanje, ki se mi postavlja, je, s kakšnim epistemološkim argumentom je mogoče utemeljiti neupoštevanje črne škatle, ki pri tem nastane, namreč preskoka od namena k vzroku.

S tem v zvezi je smiselno pojasnilo, da je empirično "raziskovanje javnega mnenja *substitut za mnenje javnosti*" (Splichal 1987, 259; poudarek kot v izvirniku) Bourdieu, denimo, je v tem primeru še celo bolj radikalen: " 'Javno mnenje', ki na prvi strani časopisov razpravlja o odstotkih, je popoln *artefakt*, katerega funkcija je prikrivanje dejstva, da je stanje mnenja v vsakem trenutku sistem sil". (Bourdieu 1979, 125) Nekateri komentatorji so, kakor poročata Bradburn & Sudman (1988, 195-214), na ta način razmišljali celo o disfunkcionalnosti, nedemokracičnosti ter celo prepovedi javnomnenjskih in volilnih raziskav (polls), češ da te sploh "ne merijo javnega mnenja, ampak ga ustvarjajo". (TRB v: Bradburn & Sudman 1988, 205)

¹⁰ Denimo državljanstvo, volilna pravica, starost...

¹¹ Pustimo pri tem metodične probleme standardizacije odgovorov, spodnje meje in arbitrarnosti izbranih aktualnih tem. Pustimo tudi problem učinkov eksperimentalnih razmer in problem veljavnosti, torej problem, ali javnomnenjske raziskave zares merijo, kar nameravajo, in ali res izmerijo, kar je merjeno. Te probleme zazdaj pustimo zato, ker je doseg, ki ga lahko pokriva empirično raziskovanje, zamejen že z epistemološko (in tudi metodološko) odločitvijo.

Ponujena pojma, substitut in artefakt, naj bi pomenila, da je rezultate javnomnenjskih raziskav nujno treba razumeti v smislu njihove reprezentativne vloge. Če torej sprejmemo artefakt in substitut kot veljavni oznaki rezultatov empiričnih raziskav javnega mnenja, potem je treba vsekakor priznati, da so ti rezultati manj od tega, za kar se predstavljajo, oziroma manj kot to, za kar jih predstavijo raziskovalci. Obstaja pa tudi bolj spravljiva verzija takšnega razumevanja, in sicer pozicija, ki je utemeljena na ideji, da je (arbitrarno predpostavljena) aktualnost popolnoma zadovoljiva operacionalizacija javnosti, javnosti kot nosilca javnega mnenja. Gre namreč za idejo, da je z metodologijo empirične tradicije izmerjen substitut za javno mnenje dejansko odraz javnega mnenja. Po tej ideji je namreč rezultat javnomnenjske raziskave povsem lahko substitut za javno mnenje, toda natančno ta substitut je neposredna posledica javnega mnenja. Kar naključno izbrani respondenti posredujejo kot svoje mnenje, je reprezentacija in odslikava javnega mnenja v njihovem mnenju. Kritična točka oziroma črna škatla /black box/ pa kljub takšnemu razumevanju in mimo težav z arbitrarnostjo vseeno ostane. V črni škatli se namreč dogaja omenjena odslikava in z empirično tradicijo raziskovanja je proces odslikanja in odslikano popolnoma nemogoče zaobjeti. Z empiričnim, kvantitativnim merjenjem mnenj posameznikov ne dobimo nikakršne evidence, na osnovi katere bi lahko upravičeno sklepali in postavljali domneve¹² o načinu, vzrokih in obsegu preslikave javnega mnenja na mnenje posameznika.

Vendarle pa se znotraj same empirične paradigme, sicer ne da bi pri tem mrtva točka epistemološke odločitve kaj preveč spodbudno ali izzivalno pričela kreativno samorefleksijo, kaže napredovanje k preciznejši operacionalizaciji in smiselnejši konceptualizaciji javnega mnenja. Morda niti ni preveč presenetljivo, da je radikalna kritika, ki jo je zastopal Bourdieu (1979) povzročila relativno manj konstruktivnih reakcij na strani 'napadenih' kakor pa uničujoče 'insajderske'¹³ objave *Conversa* in *Achena* (prim. Zaller 1994). Pri tem pa je še najbolj zanimivo prav to, da tipajo Bourdieuejevi ugovori v natančno enaki smeri, v kateri se odvijajo tudi sodobni popravki in izboljšave znotraj empirične javnomnenjske tradicije. Bourdieuejevi trije izhodiščni postulati se, zgoščeni, glasijo takole: "Prvič, vsaka javnomnenjska raziskava predpostavlja, da ima vsakdo lahko mnenje; ali povedano drugače, da je produkcija mnenja v okviru možnosti vsakogar... Drugič, za neprizivno resnico je privzeto, da so vsa mnenja enakovredna... Tretjič, dejstvo, da je vsakomur postavljeno isto vprašanje, naznačuje predpostavko, da obstaja soglasje o tem vprašanju, in sicer glede dejstva, ali je sploh vredno spraševanja". (Bourdieu 1979, 124)

¹² Na tem mestu namenoma uporabljam metodološko konsistentno razumevanje problema konstrukcije teorij, kajti samo znotraj metodoloških prijemov (ki se v uporabi argumentacije vselej – tudi tu – pojavljajo kot aksiomatski) je mogoče predstaviti relevantno (kritično racionalno) kritiko raziskovalne nepopolnosti. Uporaba drugačne inferenčne metode, denimo abdukcije, bi dala v tem primeru odlične rezultate, vendar bi to oddaljilo razumevanje od znanstvenega diskurza, od episteme in znanstvenosti (v smer ideologije).

¹³ Glej predhodno opombo

Sposobnost oblikovanja mnenj oziroma ideal demokratične ideje je - bolj kot pa je to storila Bourdiejeva logično izpeljana inferenca - zatresla Conversova ugotovitev, empirično podprta na podatkih raziskav volilnega mnenja, o nestabilnosti oziroma natančneje, o fluktuaciji (nihanju in nenehnem spreminjanju) mnenj posameznikov. Razmišljal je celo o nihanju med mnenjem in nemnenjem ter oba ekstrema postavil za osnovo statističnega modela, ki je, kot pravi Zaller, pokril precejšen del empirične evidence (Zaller 1994, 278). "Velik del volilnega telesa enostavno ne poseduje prepričanij /beliefs/, ki bi bila smiselna /meaningful/, niti o zadevah, ki so precej časa predstavljale osnovo napetih političnih kontroverz med elitami," je zaključil Converse. (Converse V: Zaller 1994) Izboljšava (izboljšava v prid empiričnemu konstruktju javnega mnenja), ki je sledila, je delež "nemnenj" pojasnjevala s konceptom merske napake. Achen, ki jo je sestavil, jo je utemeljil na osnovi "inherentne nejasnosti naravnega jezika in težav pri razvrščanju mnenj na arbitrarno sestavljene merske lestvice" (Zaller 1994, 278-288). Problem merske napake pa se je v sodobnih obravnavah izkazal v še več razsežnostih; Alwin (1989), recimo, ga je elaboriral še bolj sistematično. Merska oziroma "/non sampling error/ napaka, ki ni nastala z vzorčenjem, nastane zaradi mnogih elementov anketne raziskave /survey/, in vključuje a) značilnosti proučevane populacije, b) omejenost teme ali tem zaradi namena /purpose/ anketne raziskave, c) obliko vprašalnika, vključno z izborom besed in kontekstom vprašanj ter obliko predvidenih odgovorov, č) mnoge druge dejavnike" (Alwin 1989, 277)

Kar se mi zdi izjemno pomembna implikacija Achenove ugotovitve in tudi Alwinove izpeljave, ki se tudi sicer pogosto pojavlja v samorefleksijah ob anketnih (javno)mnenjskih raziskavah, je problematičnost jezika v povezavi z (javno) mnenjskim raziskovanjem. Vendar pa bi bilo neupravičeno trditi, da drugi dejavniki, ki so omenjeni znotraj ideje o merski napaki, raziskovalcem v empirični tradiciji niso bili problematični. Problematičnost jezika, ki je (s sredstvi [in znotraj] empirične tradicije javnomnenjskih raziskav) izjemno težko rešljiva, sam vidim v tem, da se jezik vzporedno pojavlja kot sredstvo materializacije posameznikovega mnenja in hkrati kot sredstvo reprezentacije javnega mnenja. "Jezik je hkrati proučevano, proučujoče in še proučevališče" (Pinter 1996) in morda bi bil z rešitvijo te trirazsežne težave rešen celo problem black-box, problem preslikave. Različne pomisleke o enakovrednosti oziroma enakosti mnenj je zato bolj smiselno razumeti kot pomisleke o neenakosti med medijem (sredstvom) izraženih mnenj posameznikov in reprezentacijo javnega mnenja, ki je preko izraženega (v odgovorih na anketna vprašanja) ugotovljena šele posredno. Primer asimilacijskih in kontrastnih učinkov (Uhan 1994), ugotovljenih na javnomnenjskih raziskovalnih rezultatih, je po mojem treba razumeti natančno v tem smislu, saj je jezik oziroma "izjava /utterance/ (tekstovno sporočilo) že sama na sebi akcija in lahko spremeni specifične aspekte konteksta situacije, v kateri se zgodi. V tej smeri so situacija in naslednja akcija ali naslednje delovanje tudi dinamično odvisne od tega, kar je že bilo rečeno ali storjeno pred tem, vključno s tem, kar je rečeno in storjeno sedaj". (Lemke 1991, 28) Še celo več, kontekst anketnega vprašalnika (pa naj bo posredovan preko lista papirja, telefonske

slušalke ali kako drugače) je mogoče, če že ne kar treba, razumeti kot interakcijo oziroma komunikacijo z drugimi posamezniki, kajti noben vprašalnik ne more biti postavljen tako, da za njim ne bi stala podoba o sporočilnem namenu - ta pa je lahko izključno človeški.

Četudi je Achenov predlog merske napake kot pojasnitve mnenjske fluktuacije statistična izboljšava, se vendarle ne morem znebiti občutka, da nikakor ni v prid empiristični operacionalizaciji javnega mnenja. Namreč, *če je že sam agregat mnenj posameznikov substitut za javno mnenje in je od njega tudi precej oddaljen, kako je šele oddaljena empirična operacionalizacija ob konceptu merske napake*. Kajti, razlika med teoretskim konstruktom in operacionaliziranim konceptom, v tem se lahko strinjam z Middendorffom, "je lahko nična /zero/ le, če je že izražena definicija teoretskega konstrukta sama na sebi uporabljena kot operacionalizacija". (Middendorff 1991, 248; poudarek kot v izvirniku) In ker teoretski konstrukt javnega mnenja ni enak empirični operacionalizaciji javnega mnenja oziroma slednja ne izhaja iz prvega, je razlika med obema značilno različna od nič. *Vpeljava merske napake pri empiričnem javnomnenjskem raziskovanju potemtakem operacionalizacijo samo še bolj oddaljuje od teoretskega konstrukta*. Achenova izboljšava je korak bliže kvečjemu v smeri preciznosti ugotavljanja mnenj posameznikov, a je hkrati tudi enako velik korak v stran od ugotavljanja javnega mnenja. Enako, če ne še bolj, se v teh smereh premika Zallerjev koncept mnenjske ambivalentnosti (Zaller 1994, 280-281), ki neposredno izhaja iz Conversovih in Achenovih zaključkov.

Če sem lahko za konec malo zajedljiv, se je empirična tradicija javnomnenjskega raziskovanja natančno s temi ugotovitvami o problematičnosti dobljenih mnenj v velikem loku v bistvu vrnila nazaj na tisto težavnost, ki jo je v času svojega pohoda v znanstveni diskurz s pomočjo verjetnosti in statistike tako elegantno odpravila. Empirična tradicija je namreč preseгла klasično liberalno, konzervativno in socialnopsihološko razbijanje zob ob konceptih (i)racionalnosti, restriktivnosti in konsistentnosti. Ti trije problemi, ki jih je torej nemoč empirične tradicije ponovno oživila, pa so v tem trenutku še mogočnejši, kot so bili ob njenem nastopu, kajti trdovratno so preživel izjemno sofisticirane in karseda nepristransko standardizirane prijeme statističnih analiz.

Tako se ponovno postavlja vprašanje o konceptualizaciji javnega mnenja. Temeljni problem in kritična točka empirične operacionalizacije koncepta javnega mnenja je ostal preskok od individualnega k družbenemu oziroma javnemu. Vprašanje, ki se znova postavlja, je, s kakšnim (epistemološkim) argumentom je mogoče utemeljiti preskok od namena k vzroku; kako metodološko preiti od intencionalnega h kavzalnemu; in s čim (na metodični ravni) vendarle prijeti javno mnenje.

LITERATURA

- Alwin, Duane F. 1989. *Problems in the estimation and interpretation of the reliability of survey data*. V: Quality and Quantity, International Journal of Methodology, 23 (3-4). Str. 277-331.
- Beaud, Paul. 1993. *Common Knowledge*. On historical vicissitudes of the notion of public opinion. V: Resseaux, 11 (3). Str. 121-137.
- Blumer, Herbert. 1966. *The Mass, the Public, and Public Opinion*. V: B. Berelson, M. Janowitz (ur.). Reader in Public Opinion and Communication. New York: The Free Press. Str. 43-50.
- Bourdieu, Pierre. 1979. *Public opinion does not exist*. V: Communication and Class Struggle 1. A. Mattelart, S. Siegelau (ur.). New York: International General. Str. 124-130.
- Bradburn, Norman M. & Seymour Sudman. 1988. *Polls & Surveys: Understanding what they tell us*. San Francisco, London: Jossey-Bass Publishers.
- Brieschke, P. A. 1992. *Reparative praxis*. Rethinking the catastrophe that is social science. V: Theory into Practice, XXXI (2). Str. 173-180.
- Feyerabend, Paul. 1978. *Against Method: Outline of an anarchistic theory of knowledge*. London: Verso.
- Habermas, Jürgen. 1989. *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: ŠKUC.
- Habermas, Jürgen. 1994. *Predgovor k novi izdaji (1990) Strukturnih sprememb javnosti*. V: Javnost, 1 (1-2). Str. 23-42.
- Herbst, Susan. 1994. *History, Philosophy, and Public Opinion Research*. V: Mark R. Levy & Michael Gurevitch. Defining Media Studies: Reflections on the Future of the Field. New York, Oxford: Oxford University Press. Str. 382-387.
- Hribar, Tine. 1991. *Teorija znanosti in organizacija raziskovanja*. Ljubljana: FSPN.
- Jensen, Klaus Bruhn & Nicholas W. Jankowski (ur.). 1991. *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*. London, New York: Routledge.
- Lemke, Jay L. 1991. *Text production and dynamic text semantics*. V: Eija Ventola (ed.). Functional and Systemic Linguistics: Approaches and Uses. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 55. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. Str. 23-38.
- Mead, Margaret. 1937. *Public opinion mechanisms among primitive people*. V: The Public Opinion Quarterly, 1 (3). Str. 5-16.
- Middendorf, Cees P. 1991. *On the Conceptualization of the Theoretical Constructs*. V: Quality and Quantity, International Journal of Methodology, 25 (3).
- Myrdal G. (1972): *Objektivnost v družboslovnem raziskovanju*. V: Teorija in praksa, družboslovna revija, IX (3). Str. 448-459.
- Noelle-Neumann, Elisabeth. 1993. *The Manifest and Latent Functions of Public Opinion*. V: Spiral of Silence. Public Opinion - Our Social Skin. Chicago: University of Chicago Press. Str. 220-234.
- Peters, Bernhard. 1994. *Der Sinn von Öffentlichkeit*. V: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 34.
- Park, Robert E. 1972. *The Crowd and the Public*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pinter, Andrej. 1996. *Pot do simbolov in še dlje...* V: Časopis za kritiko znanosti, novo antropologijo in domišljijo. (V tisku).
- Popper, sir Karl R. 1989. *Conjectures and Refutations*. The Growth of Scientific Knowledge. London, New York: Routledge.
- Roskam, E. E. 1989. *Operationalization, a superfluous concept*. V: Quality and Quantity, International Journal of Methodology, 23 (3-4). Str. 237-276.
- Sarantakos, Sotirios. 1994. *Social Research*. Houndsmill, Basingtoke, Hampshire: MacMillan Press

- Schiff, Freederik. 1994. *Deconstructing "Attitude Structure" in Public Opinion Studies*. V: Critical Studies in Mass Communication Research, 11 (3). Str. 287-297.
- Schmidt, Hans-Joachim. 1995. *The role and the realities of public opinion*. V: Alain Marc Rieu & Gérard Duprat & Noël Parker (ed.). *European Democratic Culture*. London, New York: Routledge. Str. 139-174.
- Splichal, Slavko. 1987. *"Public Opinion" and Controversies in Communication Science*. V: Media, Culture and Society, 9 (2). Str. 237-261.
- Splichal, Slavko. 1994. *Pomlad Javnosti*. V: Javnost, 1 (1-2). Str. 7-20.
- Toš, Niko & Brina Malnar. 1995. *Projekt Slovensko javno mnenje - primer infrastrukturne podatkovne baze slovenske sociologije*. V: Teorija in praksa, družboslovna revija, XXXII (9-10). Str. 835-846.
- Uhan, Samo. 1994. *Asimilacijski in kontrastni učinki v rezultatih javnomnenjskih raziskav*. V: Niko Toš (ur.). *Slovenski izziv II*. Ljubljana: FDV.
- Zaller, John. 1994. *Positive Constructs of Public Opinion*. V: Critical Studies in Mass Communication Research, 11 (3). Str. 276-287.